

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра всесвітньої історії

Дипломна робота бакалавра

з теми: **«Королева Вікторія: історичний портрет на тлі
епохи»**

Виконала:

студентка IV курсу, 41 групи
напряму підготовки 6.020302 Історія*
денної форми навчання
Андоверова Анастасія Феліксівна

Науковий керівник:

старший викладач
кафедри всесвітньої історії
Верстюк Володимир Вікторович

Рецензент:

Кам'янець-Подільський – 2019 року

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА.....	7
1.1 Стан наукової розробки проблем.....	7
1.2 Джерельна база дослідження.....	15
РОЗДІЛ II. СОЦІОКУЛЬТУРНІ ОБСТАВИНИ ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ.....	21
2.1 Сім'я та дитячі роки принцеси.....	21
2.2 Вплив приватних учителів на світогляд майбутнього монарха.....	29
РОЗДІЛ III. КЛАСИЧНА ВІКТОРІАНСЬКА ДОБА В КОНТЕКСТІ РОЗКВІТУ БРИТАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ.....	33
3.1 Сходження Вікторії на трон та створення монаршої сім'ї.....	33
3.2 Королівський фактор у внутрішній та зовнішній політиці.....	38
РОЗДІЛ IV. ПІЗНЯ ВІКТОРІАНСЬКА ЕПОХА: ШЛЮБНА ПОЛІТИКА ТА ПОСИЛЕННЯ ОБРАЗУ МОНАРХА.....	44
4.1 Династична дипломатія королеви Вікторії як чинник умиротворення та консолідації Європи.....	44
4.2 Початок символізації образу монарха у британській політиці та ідеології.....	49
ВИСНОВКИ.....	55
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	59
ДОДАТКИ	

ВСТУП

Актуальність теми. Роль жінок в сучасному суспільстві постійно зростає. У всіх країнах світу неухильно збільшується їх питома вага в економіці, політиці, культурі, суспільному житті. Бразилією, Чилі, Аргентиною, Ірландією, Литвою, Індією, Фінляндією, Ліберією, Німеччиною, Південною Кореєю правлять – і досить успішно – представниці слабкої статі. Також з кожним роком зростає відсоток жінок у парламентах країн. В українському парламенті також працюють жінки (близько 8%). В XIX ст. найвпливовішою жінкою визнається королева Вікторія.

Період перебування при владі Вікторії був досить тривалим: з 1837 по 1901 рік і тому названий Вікторіанською епохою. Безперечно, цей період був часом, коли в англійському суспільстві склалися особливі моральні підвалини і норми, правила поведінки в сім'ї та суспільстві, сімейні та суспільні цінності, які зараз прийнято вважати традиційними. Завдяки своїй непохитній волі і силі духу Вікторія стала справжнім символом історії своєї держави в період його розквіту і найвищого могутності. Саме в цей час Англія досягла найбільших успіхів в національній індустрії, розширила зовнішню торгівлю країни, зміцнила свою діяльність в інших країнах світу. У цей час Великобританія набуває статус колоніальної держави і твердо і голосно формулює свою національну ідею.

Слід зазначити, що комплексно проблема правління королеви Вікторії на престолі Великої Британії ще не була предметом спеціального дослідження в українській історіографії. Тому **актуальність** теми визначається також необхідністю висвітлення історичного портрету королеви Вікторії і в контексті загальноукраїнського дослідження та потребою введення до наукового обігу свіжого документального матеріалу. Глибокий науковий аналіз сходження Вікторії на престол, особистого життя та внутрішньої та зовнішньої політики королеви має не лише теоретичне, а й практичне значення. Можна врахувати як їх досвід, для глибшого осмислення, так і сучасних тенденцій розвитку Великої Британії.

Особливість проблеми полягає у тому, що зроблено спробу вивчення соціокультурних обставин формування особистості королеви Вікторії, а також цілісно подано інформацію про сходження Вікторії на престол та її політику, що призвела до розквіту Британської імперії. Звернено увагу на династичну дипломатію королеви Вікторії, що призвела до умиротворення та консолідації Європи. Також, нам вдалося висвітлити наслідки правління королеви, що в сукупності дозволило розкрити тему нашого дослідження.

Об'єктом дослідження є суспільно-політична, соціально-економічна, культурна історія Великобританії ХІХ ст., її зовнішня політика в зазначений період.

Предметом дослідження є життя та діяльність королеви Вікторії.

Хронологічні межі роботи охоплюють період з 1819 до 1901 року. Нижня хронологічна межа починається з моменту народження королеви Вікторії, а верхня межа триває до її смерті в 1901 році.

Мета роботи полягає у тому, щоб відтворити історичний портрет королеви Великої Британії – Вікторії (1819-1901 рр.).

Для реалізації поставленої мети визначено такі **завдання**:

- проаналізувати стан наукової розробки проблем та джерельну базу дослідження;
- з'ясувати походження, склад сім'ї та дитячі роки принцеси;
- розкрити вплив приватних учителів на світогляд майбутнього монарха;
- охарактеризувати сходження Вікторії на трон та створення монаршої сім'ї;
- показати королівський фактор у внутрішній та зовнішній політиці;
- дослідити династичну дипломатію королеви Вікторії як чинник умиротворення та консолідації Європи;
- висвітлити початок символізації образу монарха у британській політиці та ідеології.

Географічні межі охоплюють територію Великої Британії в зазначений час.

Методологія. Методи історичного дослідження поділяються на три категорії: загальнонаукові, власне історичні та спеціальні. До загальнонаукових належать: 1) історичний (розглядає явище на всіх етапах його розвитку, у конкретних умовах місця й часу); 2) логічний (узагальнює весь процес у теоретичній формі закономірностей); 3) метод класифікації (дозволяє виділити загальне й особливе в явищах, систематизує значне і сприяє теоретичним узагальненням, виявленню нових тенденцій і закономірностей).

До власне історичних методів належать хронологічний, синхронний, періодизації, порівняльно-історичний, ретроспективний (історичного моделювання), структурно-системний. Хронологічний – допоміг впорядкувати роки життя і діяльності на троні королеви. Синхронний – одночасно вивчалися події, які відбуваються в тогочасному суспільстві Великої Британії. Метод періодизації дає можливість виявити зміни якісних особливостей і встановити моменти цих змін. Порівняльно-історичний має за мету встановити загальні тенденції, які властиві таким процесам, виявити шляхи їхнього розвитку. Ретроспективний – дозволяє відновити процес за виявленими типовими ознаками й показати закономірності політики Вікторії на троні. Структурно-системний – надає можливість розглядати британське суспільство як складну систему з множиною зв'язків у «вертикальному розрізі» ієрархічно організованих груп.

Спеціальні методи (пристосовані для історії від інших наук) – це методи статистики, математичного аналізу, соціологічних досліджень та соціальної психології.

Тільки за умови дотримання і поєднання всіх принципів і методів пізнання можуть бути забезпечені строга науковість і достовірність у висвітленні минулого.

Зв'язок з науковими програмами. Робота виконується згідно науково-дослідної та навчальної програми кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка та в контексті загальнонаукових програм вивчення всесвітньої історії.

Апробація роботи. Зміст роботи, окремі її фрагменти були висвітленні на звітній студентській науковій конференції у квітні 2019 році, що відбувалася в Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка та обговорювалися на засіданні кафедри всесвітньої історії. Тема виступу: «Соціокультурні обставини формування особистості майбутньої королеви Вікторії».

Практичне значення роботи. Результати дослідження можна використовувати на уроках всесвітньої історії, у гуртковій роботі, в школі, а також для підготовки до семінарських занять з всесвітньої історії у вищих навчальних закладах, написанні рефератів, а також на конференціях, присвячених історії Великої Британії в XIX столітті.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів й підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (56 позицій) та додатків. Загальний обсяг роботи становить 63 сторінок.

ВИСНОВКИ

У висвітленні історіографії проблеми нам вдалося з'ясувати, що питаннями дослідження історичного портрету королеви Вікторії цікавилася значна кількість істориків. Проте, саме вивченню історичного портрету королеви Вікторії приділяли свою увагу обмежена кількість науковців. Комплексного вивчення проблеми в українській історіографії не проводилося, адже немає жодної монографії присвяченій нашій темі. Однак, в контексті вивчення узагальнюючих праць з історії Великої Британії, досліджень, які присвячені конкретним аспектам історичного розвитку Англії, науковим працям в яких розглядається феномен британської монархії та його походження, розвідкам, що присвячені видатним державним і політичним діячам вікторіанської Англії та роботам біографічного характеру, що присвячені безпосередньо постаті королеви Вікторії, можна опертися на значний історіографічний доробок і використовувати його у нашому дослідженні.

В роботі використано цілий комплекс джерел, представлений епістолярними джерелами, тематичними публікаціями, хрестоматіями, щоденниками. У своїй сукупності джерельна база містить значний об'єм цінної інформації, що дозволило забезпечити більш ґрунтовніше розкриття теми.

Королева Вікторія – постать, яка безсумнівно заслуговує на увагу. Вона належить до плеяди найбільш відомих монархів ХІХ ст. Народилася королева 24 травня 1819 р. Її батько був четвертим сином Короля Георга ІІІ, і маленька Вікторія стала п'ятою в черзі на престол. Батько Вікторії помер, коли дитині було всього 8 місяців. Овдовіла мати Вікторії зберігала самотність і повністю залежала від Джона Конроя – слуги її покійного чоловіка, який будь-якими засобами прагнув до влади. Тому ранні роки принцеси пройшли під гнітом найсуворіших правил, які отримали назву «Кенсінгтонської системи». Ця система зводилася до того, що юна спадкоємиця престолу буде ділити кімнату разом зі своєю матір'ю і не мати можливості перебувати на самоті. Систему

винайшов Джон Конрой, який таким чином сподівався маніпулювати Вікторією, щоб дістати більше влади і впливу на неї. Коли Вікторії виповнилося 13 років, вона вирушила в турне по центральних графствах разом з Конроем і своєю матір'ю, метою якого було представити майбутню Королеву публіці. Спочатку шанси принцеси Вікторії на престол були невеликими, до 1837 р. серія смертей спадкоємців престолу чоловічого роду від гемофілії зробила її єдиною претенденткою на трон.

Принцеса виховувалася в Кенсінгтонському палаці. Її освітою займалася гувернантка – баронеса Лейзен, яка навчала майбутню королеву мов, арифметики, малювання і музики. Мама майбутньої королеви детально обирала їй вчителів. Красномовству і арифметиці навчив її майстер писемності Вестмінстерської школи Томас Стюарт. Французької мови її навчав М. Грандін, малюванню – Річард Вестл. Спадкоємиця англійського престолу мала виховуватися в ситуації бездоганної моральності. Значних успіхів принцеса досягла у предметах пов'язаних з мистецтвом. Музика займала значну частину її часу. День принцеси був чітко розписаний: Принцеса мала живий розумом і прекрасну пам'ять.

Вікторія вступила на престол лише через кілька тижнів після свого 18-річчя. Вікторія перебралася в Букінгемський палац, зробивши його своєю офіційною королівською резиденцією в Лондоні. Першим проявом її сильної волі було відсторонення своєї матері, яка була негайно відіслана у віддалені покої палацу. Наступним її кроком було видворення з державних апартаментів Джона Конроя. Наближеним королеви став її перший прем'єр-міністр, лорд Мельбурн.

Вікторія закохалася в свого двоюрідного брата, принца Альберта Саксен-Кобург-Готського, коли той відвідав Великобританію в 1839 р. В наступному році пара одружилася. В день весілля, Вікторія була одягнута в біле весільне плаття. Це поклало початок нової традиції серед наречених, які до цього одягалися на весілля в своє краще вихідне плаття. Не можна сказати, що в цьому шлюбі панувала ідилія – дуже часто, спілкуючись з чоловіком,

Вікторія втрачала самовладання. Альберт же взяв на себе роль «морального наставника» своєї дружини, що, з одного боку, дуже її дратувало, але, з іншого, дозволяло їй часто вдаватися до його підтримки. У їхньому шлюбі народилося 9 дітей. Їх подружня пара на протязі багатьох років була зразком для наслідування всієї Англії.

Королеву цікавило політичне життя своєї країни, і вона вникала в основні проблеми, але в той же час намагалась не втручатись в політичну діяльність уряду, визнаючи його компетентність в подібних питаннях. «Справа фрейлін» 1839 р. була першим проявом твердолобої непоступливості зі сторони молодої монархині. Серед реформ, які в деякій мірі визначили внутрішньополітичне життя Великої Британії, варто насамперед назвати парламентську реформу 1831 р., яка полягала у ліквідації «гнилих містечок». За її правління виборче право отримали широкі верстви населення, вибори здійснювались таємним голосуванням, були створені ради графств, що поклали кінець архаїчній системі приходських і мирових судів, була утверджена рада Лондона, стала безкоштовною початкова освіта, вийшли закони про охорону праці жінок і дітей на виробництві, про відповідальність підприємців за травми на підприємствах, про обмеження тривалості робочого тижня, про скасування системи продажу і купівлі офіцерських патентів та створення армії на територіальній основі. Це далеко не повний перелік реформ. Не без участі Альберта королева почала частіше вникати в державні справи, проявляючи чималий інтерес до зовнішньополітичної діяльності уряду.

Королева намагалась влагодити всі справи по-домашньому, влаштовуючи шлюби своїх родичів зі членами монарших родин. Це було пов'язано з тим, що у королеви було дев'ять дітей, які вдало поєдналися з іншими королівськими династіями, і 42 онуки, які в результаті династичних шлюбів розповсюдились чи не всією Європою. У родинному зв'язку з Британською короною виявилися Російська, Данська, Прусска, Грецька, Іспанська, Ганноверська королівські династії, а також низка герцогств і

князівств. Особливе значення мали династичні зв'язки для відносин Англії з Росією і Німеччиною.

Однак успішну Велику Британію і її королеву чекав серйозний удар. Занедужав на тиф і помер від нього принц Альберт. Після того, як 1861 р. принц Альберт відійшов у інший світ, королева до кінця життя носила жалобу по чоловіку. Редьярд Кіплінг у своїх віршах називав її не інакше, як «вдовою з Віндзору».

З плином часу суспільно-політичні погляди Вікторії піддалися неймовірній трансформації. Колишня критика громадськістю щодо королеви абсолютно зникла. Вікторія стала імператрицею Індії, щоб зміцнити узи між монархією і імперією. В результаті, популярність Вікторії в Британії зросла до небес, і до кінця свого правління вона стала справжнім символом імперії. Королева знову почала займатися державними справами. У 1887 і 1897 рр. країна відзначила золотий і діамантовий ювілеї королеви – 50-річчя і 60-річчя її правління. Ювілейні торжества демонстрували велич Британії як світової держави. Зрештою золота доба Британської імперії підійшла до кінця. 22 січня 1901 р. в замському маєтку Осборн королева Вікторія доживала свою останню годину. Згідно із заповітом Вікторії її ховали за військовим обрядом.

Отже, за роки правління Вікторії Британія зміцнила позиції, означилася політична та економічна стабілізація, посилювався міжнародний авторитет держави. Королева поєднала династичними шлюбами королівські родини фактично усієї Європи. Під час правління королеви Вікторії великого розвитку набула не тільки економіка країни, а також і мистецтво. У літературі та мистецтві змінювалися стилі та напрямки, старе відходило, з'являлося нове. Період правління Вікторії (1831-1901), королеви Великобританії та Ірландії, імператриці Індії, прийнято називати Вікторіанською епохою. Саме ця епоха стала періодом найвищого розквіту Великобританії, утвердження її на світовій арені як наймогутнішої держави, найбільшої колоніальної імперії з колосальним економічним потенціалом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Опубліковані джерела:

1. Бронте Ш. Визит на Всемирную выставку, 7 июня 1851 года // Англия. Автобиография / Под ред. Дж. Льюиса-Стемпела; пер. с англ. М. Башкатова, И. Летберга. М. : Эксмо; СПб.: Мидгард, 2008. С. 378-379.
2. Графиня Денбай. Похоронная процессия королевы Виктории от острова Уайт до Лондона, 1-2 февраля 1901 года // Англия. Автобиография / Под ред. Дж. Льюиса-Стемпела; пер. с англ. М. Башкатова, И. Летберга. М. : Эксмо; СПб.: Мидгард, 2008. С. 420-422.
3. Гревилл Ч. Коронация королевы Виктории, 29 июня 1838 года // Англия. Автобиография / Под ред. Дж. Льюиса-Стемпела; пер. с англ. М. Башкатова, И. Летберга. М. : Эксмо; СПб.: Мидгард, 2008. С. 362-363.
4. Гревилл Ч. Марш чартистов, 13 апреля 1848 года // Англия. Автобиография / Под ред. Дж. Льюиса-Стемпела; пер. с англ. М. Башкатова, И. Летберга. М. : Эксмо; СПб. : Мидгард, 2008. С. 375-377.
5. Королева Виктория. Бриллиантовый юбилей, 22 июня 1897 года // Англия. Автобиография / Под ред. Дж. Льюиса-Стемпела; пер. с англ. М. Башкатова, И. Летберга. М. : Эксмо; СПб.: Мидгард, 2008. С. 406-408.
6. Королева Виктория и Николай I (из дневника сэра Чарльза Муррея) // Исторический вестник. 1897. Т. LXVIII. Июнь. С. 869-880.
7. Маколей Т. Палата общин принимает билль о реформе, 3 часа утра, 23 марта 1831 года // Англия. Автобиография / Под ред. Дж. Льюиса-Стемпела; пер. с англ. М. Башкатова, И. Летберга. М. : Эксмо; СПб.: Мидгард, 2008. С. 356-358.
8. Charles C. F. Greville. A Journal of the reign of Queen Victoria from 1837 to 1852. L.: Longmans, Green and C°, 1885. Vol. I. 406 p.
9. Charles C. F. Greville. A Journal of the reign of Queen Victoria from 1837 to 1852. L.: Longmans, Green and C°, 1885. Vol. II. 435 p.
10. Charles C. F. Greville. A Journal of the reign of Queen Victoria from 1837 to 1852. L.: Longmans, Green and C°, 1885. Vol. III. 513 p.

11. The Letters of Queen Victoria. A selection from Her Majesty's correspondence between the years 1837 and 1861 / Ed. by A. C. Benson. L. : John Murray, 1908. Vol. I (1837–1843). 512 p.
12. The Letters of Queen Victoria. A selection from Her Majesty's correspondence between the years 1837 and 1861 / Ed. by A. C. Benson. New York : Longmans, Green and C^o, 1907. Vol. II (1844–1853). 575 p.
13. The Letters of Queen Victoria. A selection from Her Majesty's correspondence between the years 1837 and 1861 / Ed. by A. C. Benson. L. : John Murray, 1908. Vol. III (1854–1861). 520 p.

Література:

14. Айзенштат М. П. Британия нового времени. Политическая история: учебное пособие. М. : КДУ, 2007. 204 с.
15. Айзенштат М. П. Власть и общество Британии 1750-1850 гг. М. : Институт всеобщей истории РАН, 2009. 398 с.
16. Айзенштат М. П., Гелла Т. Н. Английские партии и колониальная империя Великобритании в XIX веке (1815 – середина 1870-х гг.). М. : Институт всеобщей истории РАН, 1999. 217 с.
17. Александр Ф., де Л'Онуа Б. Королева Виктория / Пер. с франц. И. А. Сосфеновой. М. : Молодая гвардия, 2007. 495 с.
18. Барлова Ю. Е. «Гнилые местечки» в истории Англии // Вопросы истории. 1999. № 6. С. 150-155.
19. Британская империя: становление, эволюция, распад: учебные материалы / Под ред. В. В. Высоковой. Екатеринбург: Волот, 2010. 188 с.
20. Булгаков Ф. И. Дочь королевы Виктории // Исторический вестник. 1884. Т. XV. Январь. С. 175-181.
21. Бураков Ю., Питльована Л. Нариси історії Англії нового часу: навчальний посібник. Львів: Центр Європи, 2003. 128 с.
22. В. Т. Королева Виктория и ее брильянтовый юбилей // Исторический вестник. 1897. Т. LXIX. Июль. С. 249-263.

23. Виноградов В. Н. Британский лев на Босфоре. М. : Наука, 1991. 160 с.
24. Виноградов В. Н. Лорд Пальмерстон в европейской дипломатии // Новая и новейшая история. 2006. № 5. С. 182-209.
25. Виноградов К. Б., Сергеев В. В. Лорд Пальмерстон. Жизнь и политическая деятельность // Новая и новейшая история. 1990. № 4. С. 154-176.
26. Виноградов К. Б., Суртаев П. Б. Королева Виктория, принц-супруг Альберт и Крымская война // Новая и новейшая история. 2004. № 2. С. 175-201.
27. Гелла Т. Н. Либерализм и «новый империализм» в Великобритании в 80-90-х годах XIX века // Новая и новейшая история. 2001. № 2. С. 52-65.
28. Глеб М. В. Имперская идея в Великобритании (вторая половина XIX в.). Минск: Белорусская наука, 2007. 192 с.
29. Голлан Дж. Политическая система Великобритании / Пер. с англ. О. Грузиновой и Т. Переваловой. М. : Издательство иностранной литературы, 1955. 222 с.
30. Дэниел К. Англия. История страны / Пер. с англ. Т. Мининой. М. : Эксмо; СПб. : Мидгард, 2007. 480 с.
31. Ерофеев Н. А. Очерки по истории Англии 1815–1917 гг. М. : Издательство ИМО, 1959. 263 с.
32. Зайцев В. П. Первые всемирные промышленные выставки в Лондоне // Новая и новейшая история. 2001. № 4. С. 188-193.
33. Из рассказов о королеве Виктории // Исторический вестник. 1901. Т. LXXXIII. Февраль. С. 814-815.
34. История XIX века / Под ред. Лависса и Рамбо; отв. ред. Е. В. Тарле. М. : Государственное социально-экономическое издательство, 1938. Т. 4: Время реакции и конституционные монархии (1815-1847). Ч. 2. 527 с.
35. Кертман Л. Е. География, история и культура Англии: учебное пособие. М. : Высшая школа, 1979. 384 с.

36. Макдоно Дж. Последний кайзер: Вильгельм Неистовый / Пер. с англ. А. М. Филитова. М. : ООО «Издательство АСТ», 2004. 746 с.
37. Матвеев В. А. Британская монархия: искусство выживания // Новая и новейшая история. 1993. № 6. С. 156-185.
38. Меншиков И. С., Федоров С. Г. Политические деятели викторианской Англии. Курган: Издательство Курганского государственного университета, 2016. 234 с.
39. Монархи Европы: Судьбы династий / Ред.-сост. Н. В. Попов. М. : ТЕРРА, 1997. 624 с.
40. Мортон А. Л. История Англии / Пер. с англ. Н. Чернявской. М. : Издательство иностранной литературы, 1950. 462 с.
41. Остапенко Г. С. Королева Виктория: личность и характер правления // Россия и Британия / Отв. ред. А. Б. Давидсон. М. : Наука, 2002. Вып. 3: В мире английской истории. Памяти академика В. Г. Трухановского. С. 289-345.
42. Остапенко Г. С. Наследники королевы Виктории и первые британские монархи XX в.: Эдуард VII и Георг V // Новая и новейшая история. 1999. № 6. URL: <http://vivovoco.astronet.ru/VV/PAPERS/HISTORY/POSTVIC T.HTM> (дата звернення: 11.04.2019)
43. Романова М. И. Парламентская реформа 1832 года в Англии и ее последствия // Новая и новейшая история. 2005. № 4. С. 58-68.
44. Стрэчи Л. Королева Виктория / Пер. с англ. И. Малышко. Ростов-на-Дону : Феникс, 1999. 352 с.
45. Татищев С. С. Император Николай I в Лондоне в 1844 году. Главы I-II // Исторический вестник. 1886. Т. XXIII. Февраль. С. 343-359.
46. Татищев С. С. Император Николай I в Лондоне в 1844 году. Главы III-IV (окончание) // Исторический вестник. 1886. Т. XXIII. Март. С. 602-621.
47. Тревельян Дж. М. История Англии от Чосера до королевы Виктории / Пер. с англ. А. А. Крушинской и К. Н. Татариновой. Смоленск : Русич, 2001. 624 с.

48. Тревельян Дж. М. Социальная история Англии. Обзор шести столетий от Чосера до королевы Виктории / Пер. с англ. А. А. Крушинской и К. Н. Татариновой. М. : Издательство иностранной литературы, 1959. 607 с.
49. Трухановский В. Г. Бенджамин Дизраели и королева Виктория // Новая и новейшая история. 1990. № 4. С. 138-153.
50. Трухановский В. Г. Бенджамин Дизраели и королева Виктория (окончание) // Новая и новейшая история. 1990. № 5. С. 145-155.
51. Трухановский В. Г. Бенджамин Дизраэли, или История одной невероятной карьеры. М. : Наука, 1993. 368 с.
52. Цыганова И. В. Принц Альберт и подготовка первой Всемирной промышленной выставки в Лондоне // Вестник Пермского университета: История. 2018. Вып. 2. С. 38-46.
53. Широкопад А. Б. Россия выходит в мировой океан. Страшный сон королевы Виктории. М. : Вече, 2005. 416 с.
54. Lee S. Queen Victoria: A Biography. L. : Smith, Elder & Co, 1904. 632 p.
55. McGilchrist J. The public life of Queen Victoria. New York: Felt and Dillingham, 1869. 200 p.
56. Sarah A. Tooley. The personal life of Queen Victoria. New York: Dodd Mead & Co, 1897. 276 p.